

МАЧ ТИПА АПА ИЗ ПРАИСТОРИЈСКЕ ЗБИРКЕ ГРАДСКОГ МУЗЕЈА СУБОТИЦА

Анђелка Путица
Градски музеј Сомбор

e-mail: anputica@gmail.com	Оригинални научни рад
Примљено: 2. 5. 2022.	УДК: 903:623.444.2”637”(282.243.7.043)
Прихваћено: 3. 8. 2022.	069.02:903.22(497.113)

Апстракт: *Музејске збирке понекад крију изванредне предмете који су стицајем околности дуго времена били непознати стручној јавности. Мачеви из праисторијске збирке Градског музеја Суботица објављени су и научно вредновани, али се испоставило да збирка чува и уникатни бронзани мач типа Апа, о коме ће у овом раду бити речи. Ради се о случајном налазу, недалеко од реке Чик, који је путем поклона постао део музејске збирке седамдесетих година прошлог века. Мачеви типа Хајдушамшон–Апа (Hajdúsamson–Апа) представљају најранији тип мачева са пуноливеном дршком на територији средње Европе и северног Балкана а датовани су на крај 17. века п. н. е., на прелаз из раног у средње бронзано доба. Због своје необичности, богато урезаног украса, овај тип мача, као један од најрепрезентативнијих артефаката бронзаног доба, распрострањен је од Скандинавије до Балкана, док је са територије Србије до сада познат само један примерак из оставе Вајска. С обзиром на то да се орнаментика разликује од примерка до примерка па тако и облик оштрице и дршке, расправљаће се о специфичним радионичким традицијама. Будући да на већини примерака нису забележени трагови борбених активности, чини се да су ови мачеви углавном представљали статусне симболе. Ипак, намерни поступци, попут савијања, забележени на овој врсти оружја, упућују на ритуализацију предмета којом се током бронзаног доба окончавао њихов функционални живот.*

Кључне речи: *бронзани мач, тип Хајдушамшон–Апа, биографија предмета, намерно оштећивање*

Истраживања раних мачева са пуноливеном дршком средње и северне Европе трају истим интензитетом почевши од прве половине 20. века (нпр. Zoltai 1908; Popescu 1937). Често је приступ овој проблематици био опречан када је реч о њиховом пореклу, хронолошком следу или типолошкој подели. Због своје форме и богате орнаментике, примерак са обале реке Чик један је од најстаријих мачева с пуноливеном дршком на нашим просторима и они се препознају по својим карактеристичним атрибутима у комбинацијама назива – као типови Хајдушамшон и Апа (*Hajdúsamson* и *Апа*).

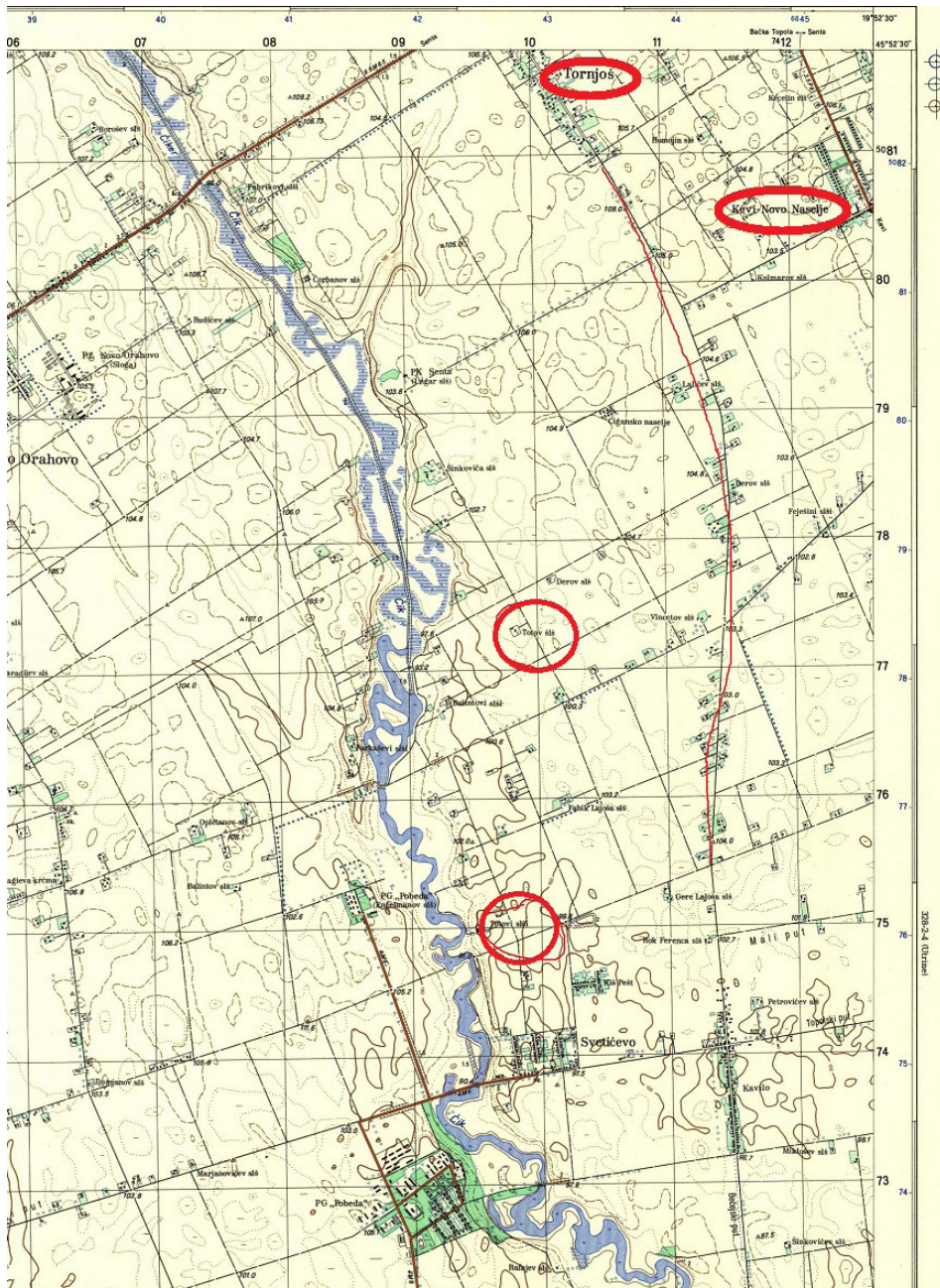

Сл. 1. а. Мач са обале реке Чик, стање пре конзервације (фото: Неда Димовски); б. након конзервације (фото: Неда Димовски)

Fig. 1. a. Sword from the bank of the river Čik, state before conservation (photo: Neda Dimovski); b. After conservation (photo: Neda Dimovski)

Околности налаза

Предмет рада је бронзани мач из групе мачева с пуноливином дршком, који је као поклон 1975. године постао део праисторијске збирке Градског музеја у Суботици (инв. бр. 5282). Оружје је запримљено у два фрагмента, сломљено у средини оштрице (сл. 1). Према подацима из инвентарне књиге, мач представља случајни налаз са локалитета Кеве на обали речице Чик. Чик (такође и Чикер) река је у Србији у северном делу Војводине у Бачкој. Изворе код села Чикерија у Мађарској уз саму границу према Србији. Дуга је око 95 км и као десна притока улива се у Тису код Бачког Петровог Села. Кеве је насеље у општини Сента у Севернобанатском округу, мада се општина Сента налази са западне (десне) обале реке Тисе, у Бачкој.

Сл. 2. Положај потенцијалних локација, околина насеља Торњош и Кеве, река Чик
 Fig. 2. The position of possible locations, vicinity of settlements Torňoš and Kevi, river Čik

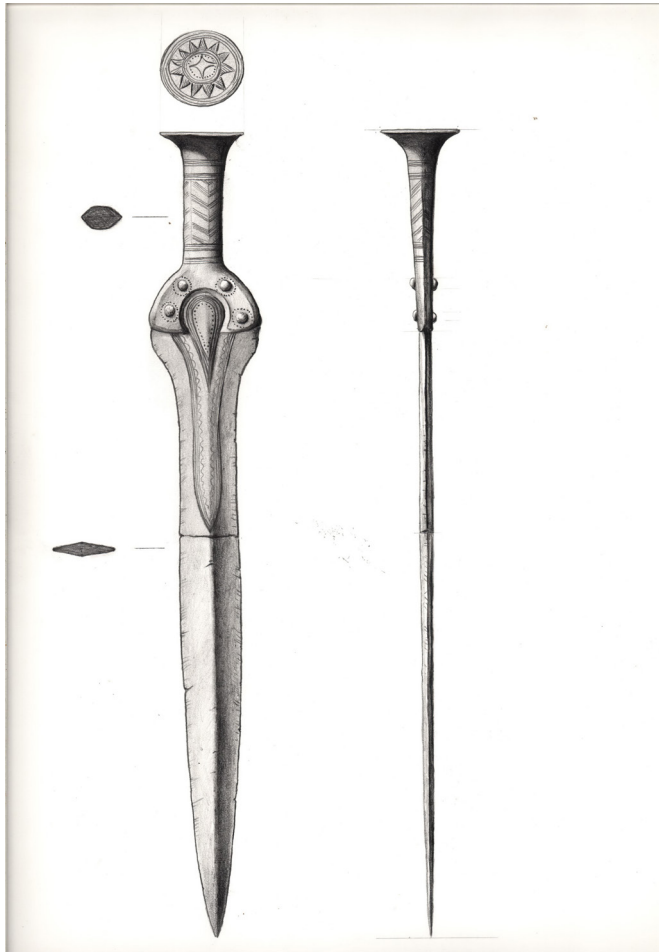
Мач је пронађен приликом копања јаме уз обалу Чика, налазач је Тот, Вашархељ (Tot, Vasárhely; у питању су два презимена налазача). У покушају прецизнијег убицирања локалитета на карти околине насеља Кеви уочена су два потенцијална положаја (сл. 2). Оба се налазе на обали реке Чик а носе називе по презимену налазача, који предајући мач музеју није навео тачан положај места открића, сем да је уз обалу Чика. Како су изворне околности налаза мача непрецизне и непотпуне, не чуди чињеница да је први пут поменут као непубликован налаз из Торњошпуста (*Törnyospusztá*), Торњош (David 2002, SD25). Торњошпуста (пустара) област је између насеља Торњош и Кеви, међусобно удаљених неколико километара, а није директно везана за обалу речице Чик. Касније, Б. Молој за овај налаз као локалитет наводи Кеви–Чикер (*Kevi-Csiker*) (Molloy, 2018, 204, fig. 10.10b), не улазећи у детаљну анализу контекста, орнаментике или типологије мача. Претпоставља се да се ради о истом предмету са поменуте територије јер не постоји други примерак, што је потврдио и надлежни кустос.

Будући да је потенцијал овог материјала ограничен, а археолошки контекст у потпуности недостаје и не може се реконструисати, рад ће се првенствено фокусирати на типолошке и хронолошке процене, биографију предмета те третман оружја пре похране. С обзиром на то да је мач случајан налаз, датовање је могуће само на основу типолошко-стилских карактеристика.

Опис предмета

Мач је у Градски музеј Суботица доспео у два фрагмента, али комплетно очуване дужине (сл. 1б). Дршка је овалног пресека и благо се сужава према готово кружном рамену са изрезом у облику потковице, у средини. Дршка и оштрица су спојене са четири функционалне заковице, од којих су сачуване само главе без штитника. Снажан средишњи гребен протеже се дуж у средини благо проширене оштрице. Оштрица има сочиваст попречни пресек. Дршка и оштрица нису изливане у једном комаду.

Витка дршка (сл. 3) богато је украшена са два поља од по четири урезане хоризонталне, кружне линије на бази и при врху, између којих су наспрамно постављени снопови водоравних троструких цикцак линија. Пљосната горња површина јабукe орнаментисана је концентричним круговима: већи, који се састоји од четири линије, при ивици диска, и мањи, централни, такође од четири линије, који је са унутрашње стране омеђен пунктираним тачкама. Простор између кругова попуњава 12 шрафираних троуглова, са врхом нагоре. У центру круга налази се мотив стилизоване четворокраке звезде. Заковице на рамену су оивичене круговима тачака а простор између

Сл. 3. Мач са обале реке Чик (цртеж: Флориан Хорват)

Fig. 3. Sword from the bank of the river Čik (drawing: Florian Horvat)

крила дршке украшен је закривљеним сноповима линија које се крећу укруг, творећи у облику капљице, које са унутрашње стране прати тачкасти мотив. Оштрица је украшена групама линија и лукова спојеним у ланац. Са унутрашње стране ланца су снопови четвороструких линија обрубљени низом цикцак линија. Мотив почиње на крају дршке, тече симетрично готово паралелно са ивицама, све док се линије не споје на половини оштрице.

Димензије: дужина: 36,5 цм, дужина сечива: 30 цм; ширина сечива: 3 цм; дебљина сечива: 0,6 цм. Јабука: 3,2 x 3,4 цм; дужина дршке: 6 цм; ширина базе: 5 цм, тежина: 361,6 г.

Трагови праисторијске употребе и хабања нису видљиви, док су на ивицама сечива уочени трагови настали приликом њиховог оштрења у праисторији. Цео артефакт је добро произведен. Остаци одливака су пажљиво уклоњени.

Стилска и хронолошка разматрања

Као што је већ поменуто у наслову, предметно оружје припада групи најстаријих мачева са пуноливеном дршком на територији Европе. Мачеви типа Хајдушамшон–Апа заузимају посебно место у поређењу са мачевима са језичком касног бронзаног доба, те остављају утисак далеко моћнијег и вреднијег наоружања. Захваљујући својој необичности, богатој орнаментаци и распрострањености од Скандинавије до Балкана, спадају у најпознатије артефакте бронзаног доба у Европи (сл. 8). Са територије Војводине до сада је познат само један примерак из оставе Вајска (Garašanin 1983, 542; Harding 1995, no. 230; Koledin 2006, 47–48, sl. 8).

Овом величанственом оружју посвећена је велика пажња истраживача у погледу генезе, типологије, хронологије, орнаментике, укључујући и опсервације на тему контаката између севера и југа Европе (Bader 1991, 37–51; David 2002, 369–393; Novotna 2014; Bartík und Furmánek 2004, 255–272; Hansen 2010; Quillfeldt 1995, 25; Bunnefeld 2016; Pernicka et al. 2016; Berger et al. 2021). Назив су добили према оставама и појединачним налазима са истоимених локалитета: Хајдушамшон (Mozsolics 1967, 53), Хајдушамшон –Апа (Kemenczei 1991, 8–10; Kovács 1994, 51), Апа (Holste 1953, 45; Bader 1991, 37), Торупгерде (*Torupgårde*) (Goldmann 1981, 132) или Апа Торупгерде (*Apa Torupgårde*) (Hachmann 1988, 65).

Ова не тако бројна група мачева названа је „тип” на основу неколико заједничких карактеристика: на заобљеном рамену се налази четири или пет функционалних заковица или псеудозаковица, те заобљена оштрица, а дршка је затворена равним или округлим диском/јабуком. Постоје примерци изливени у једном комаду као и они код којих су дршка и оштрица спојени заковицама. Мачеви са засебном дршком такође имају различите варијанте јабука, што указује на другачију технику ливења (Bunnefeld 2016). Оштрица мачева типа Апа ретко је неукрашена, обично су украшене и дршка и оштрица (Quillfeldt, 1995, Taf. 1, 1 a, b). Потпуно неукрашени комади прилично су ретки, мада се не може искључити да се ради о недовршеним производима, што није непозната појава (Bartík und Furmánek 2004, 255–272). Неукрашени мачеви потичу из оставе Шаркадкерестур (*Sarkadkeresztúr*) (Kemenczei 1991, 8, Taf. 1, 2) и Фајс (*Fajsz*) (налаз из реке) у Мађарској (Kovács 1994,

51, 54, Abb. 5/ 1), Риметеа (Rimetea) у Трансилванији (Bader 1991, 55 Taf. 8/ 30)¹, те из реке Топле (*Topl'a*) у Словачкој (Bartík und Furmánek 2004, abb. 5).

Како се повећавао број налаза, с временом је постало јасно да форма мачева са пуноливеном дршком, а нарочито урезани мотиви по којима су препознатљиви, указују да се не ради о јединственој групи, него да сваки од њих представља јединствен производ који се битно разликује од осталих (Bartík und Furmánek 2004, 260; Vachta 2008, 9), што потврђује и примерак са обале Чика.

Ф. Холсте први у истраживање уводи појам тип Апа, који се односио на украшене мачеве из остава Апе и Хајдушамшон (Holste 1953, 7–12; 45). Већина аутора, након тога, следи његову поделу (види: Bader 1991, 37). Е. Ломборг је разликовао тип Хајдушамшон (са пет заковица на рамену) као старији и из њега изведен млађи (са четири заковице) – тип Апа (Lomborg 1959, 51–146). Т. Бадер је предложио назив мачеви с пуноливеном дршком типа Апа као основни тип мачева из Румуније и разликује две варијанте: Хајдушамшон (са пет заковица) и Орадеа (*Oradea*) (са четири заковице) као даљи развој оне прве (Bader 1991, 37–51). Варијанту Хајдушамшон у Карпатском басену одликује снажно закривљена оштрица са високим средишњим гребеном, широко, заобљено раме са трочетвртинским кружним изрезом и пет лажних заковица, док примерци са севера Европе имају праве заковице. Дршка је округлог или овалног пресека, украшена групама линија и лукова, шрафираним троугловима и сноповима линија. Оштрицу красе спирални мотиви, редовима лукова, тачкасте кружне линије, шрафирани троуглови (Т. I/1). С друге стране, мачеви варијанте Орадеа (Т. I/3) имају блаже закривљену и витку оштрицу, дршка је као у претходној варијанти, али је ужа и виша, са четири нитне (две горње – псеудо, и две доње – праве, прстенасте нитне). На врху дршке налази се пљоснати, овални или округли диск. Карактеристичан је мотив урезаних ланчасто повезаних група линија и лукова на оштрици, те шрафираних троуглова, лукова и кружних тачкастих мотива на дршци и диску (Bader 1991, 37–51).

Дакле, најупечатљивија разлика између варијанте Хајдушамшон и Орадеа огледа се у постојању, односно одсуству спиралног орнамента. Спирални украс у разним облицима заједничко је обележје култура бронзаног доба у Карпатском басену и у доњем Подунављу (David 2002). Овај мотив на оштрицама мачева бр. 1 у остави Апа и Хајдушамшон (Т. I/1) састоји се

¹ Питање је да ли неукрашене примерке треба посматрати као варијанту украшених или они чине засебну групу? (David, 2002, 374). Неукрашени мачеви имају различите технике израде: примерци из Шаркадкерестура и Риметее изливени су у једном комаду, док нпр. мач из Фајса нема изражено средишње ребро.

од неколико водоравних спирала, тзв. трчећих спирала повезаних валовито, у ланце (Bader 1991, 45). Одсуство спиралног мотива је карактеристика овог типа мачева на територији северне Европе (Bader 1991, 45; Bunnefeld 2016).

В. Давид се бавио питањем мачева са пуноливеденом дршком из Карпатског басена са гледишта форме уз детаљну анализу орнаментике (David 2002). Поделу је извршио на мачеве са пет заковица – типа Хајдушамшон, и оне са четири, где разликује тип Орадеа и Вајска, а предложио је и нов тип, којем припада оружје са локалитета Риметеа и Шаркадкерестур, изливено у једном комаду (David 2002, 369, 437). Према Давиду, тип Орадеа, који би се могао назвати и тип Апа или Теглаш (*Téglás*), укључује мачеве Теглаш (Т. II/1), Апа (Т. I/2) и Орадеа пронађене у источној Мађарској и северозападној Румунији; сви примерци имају одлике стила Хајдушамшон–Апа (David 2002, Taf. 91). Према томе, главни атрибути мачева варијанте Орадеа јесу виткија оштрица, одсуство спиралног украса, две псеудо (унутрашње) и две функционалне заковице, док дршка и оштрица нису изливени у једном комаду.

Мада ово кратко поређење, темељено на облику и дизајну, настоји да покаже како је мач са обале Чика преко танких нити повезан са сваким примерком из Карпатског басена, ипак највише сличности уочено је на налазу из оставе Вајска. В. Давид је примерак из оставе Вајска издвојио као посебан тип, сродан мачевима Орадеа, посведочен југозападно од округа Хајдушамшон–Апа, ком припада и налаз из Торњошпуста (*Törnyospusztá*) (David 2002, 374, T.115/1; SD25). Наиме, разлика се у првом реду огледа у пљоснатом/затвореном диску дршке, кружног облика, те у начину спајања дршке и оштрице помоћу четири праве заковице. Одступања се даље прате у облику и извођењу орнамената. Мотиви на сечиву су слични онима код типа Орадеа, али сам орнамент, по мишљењу В. Давида, не припада стилу Хајдушамшон–Апа (David 2002, 374). За разлику од мачева типа Орадеа (Т. I/3), простор на рамену који прелази у оштрицу није пресвођен водоравним линијама, него снопови закривљених линија праве облик капљице (сл. 4). Надаље, снопови линија на оштрици, са унутрашње стране, нису обрубљени венцима лукова испуњеним тачкама (Т. I/2, сл. 5), него су затворени облицима који више подсећају на цикцак или троугласти низ (сл. 4) (David 2002, 374). Готово идентичан распоред орнамената налази се на предметном мачу (сл. 6). Дакле, упркос великој сличности са типом Орадеа, два примерка са територије Војводине показују специфичну израду. Извођење орнаментике је упрошћено у поређењу са општим обрасцем поменутог типа. Према томе, мач са обале Чика свакако се сврстава у Давидов тип Вајска, који, по речима аутора, представља више карпатски модел него тип мачева Хајдушамшон–Апа (David 2002, 409).

Сл. 4. Мач из оставе Вајска, раме и горњи део оштрице, детаљ
(фото: Анђелка Путица)

Fig. 4. Sword from the hoard in Vajska, shoulder and upper part of the edge, detail
(photo: Anđelka Putica)

Осим тога, најстарији мачеви с пуноливеном дршком који су се појавили на западу и југозападу Карпатског басена и на северозападном Балкану (Вајска, Торњошпуста/Чик, Пела, Доња Долина, Дунавече и Фајс) не одговарају мачевима Хајдушамшон–Апа, ни по орнаменту ни облику дршке или комбинацији балчака и оштрице, а ни типолошки нису изведени искључиво из њих. Могуће је да представљају наследнике бодежа са ливеном дршком периода BrA₂ (David 2002, 408–410).

Приликом пажљивијег погледа на оба балчка мача, уочене су разлике које се огледају како у техници израде тако и у орнаменталним детаљима. Мач из Вајске има све четири функционалне заковице, оригинално (сл. 4), од којих је једна сачувана у целости са штитницима са стране, две су од расковане жице, накнадно постављене, и једна недостаје (Koledin 2006, 8). Спој дршке и оштрице на мачу са обале Чика изведен је такође са функционалним заковицама, које нису очуване у целости, али такође нису ни поправљане. Дршка мача из Вајске украшена је при врху снопом хоризонталних линија у две зоне, између којих се налази зона са искуцаним тачкастим низом, док се испод друге налази низ шрафираних троуглова са врхом надоле

Сл. 5. Мач из оставе Теглаш, дршка, раме, јабука и орнамент на сечиву
(по, Dani et al. 2013, 7. Ábra)

Fig. 5. Sword from the hoard of Téglás, hilt, shoulder, pommel and ornament on the blade (according to: Dani et al. 2013, 7. Ábra)

(David 2002, T. 115/1; Koledin 2006, sl. 3/1). Простор између крила дршке на рамену где се спаја са оштрицом украшен је на исти начин као и примерак са обале Чика, али недостаје тачкасти низ који прати сноп линија са унутрашње стране (сл. 4). Плочаста површина јабуке је украшена урезаним мотивом четвороструке кружнице са уписаним крстом од троструких линија, док је на предметном мачу орнамент сложенији (сл. 3). Мотив шрафираних троуглова налази се на јабукама мачева из Теглаша (Dani et al. 2013, 7. Ábra; David 2002, T. 91/3a), из оставе Апа мач бр. 2 (David 2002, T. 91/2a; Kovács 1994, Abb. 4/3). Без обзира на мање разлике, примерци из Вајске и Суботице један другом представљају најверљивију аналогију како у техничком тако и у орнаменталном решењу. Но, мачу са обле Чика индивидуални карактер ипак даје мотив снопова водоравних троструких цикцак линија на дршци, за које не постоји адекватна аналогија, сем у неком смислу мотив шрафираних троуглова (дворедни), који чини значајан постотак украсних мотива (Т. II/2) на мачу из Дунавечеа (*Dunavecse*) (Kovács 1994, abb. 2).

Сл. 6. Мач са обале реке Чик, раме, горњи део оштрице, детаљ
(фото: Анђелка Путица)

Fig. 6. Sword from the bank of the river Čik, shoulder, upper part of the edge, detail
(photo: Anđelka Putica)

Порекло и хронолошки оквир мачева типа Хајдушамшон–Апа

О питањима порекла европских мачева са пуноливеденом дршком, па чак и процесу њиховог настанка, расправља се од открића и објаве остава Апа и Хајдушамшон. Највише аутора заступа тезу да порекло ове групе треба тражити у југоисточној Европи (Nachmann 1957, 92–93; 98; опширније, Bader 1991, 51; Hansen 2010, 3). Без обзира на порекло спиралне орнаментике, као њиховог препознатљивог атрибута, било да се развила у Карпатском басену под микенским утицајем или самостално, спирална орнаментика мача Апа бр. 1 својствена је и специфична само за Карпатски басен, где су их израдили мајстори у локалним радионицама (Bader 1991, 45). На основу техничких и стилских аргумената, аутори претпостављају западније порекло налаза без спиралног украса (Hundt 1962, 47; David 2002, 409–410; Sicherl 2004, 47–52).

Хронолошко позиционирање раних мачева с пуноливеденом дршком из Мађарске и Румуније традиционално се темељи на оставама Хајдушамшон и Апа, али се подударају и са хоризонтом Косидер. Обично се тип Хај-

душамшон везује за крај раног, а Апа за почетак средњег бронзаног доба, или се комплетна група мачева датује на прелаз раног у средње бронзано доба (опширније, Quillfeldt 1995, 11). Поједини аутори групу Хајдушамшон–Апа или барем њене најраније представнике смештају у период BrA_2 (Hachmann 1957, 97, 108; Hänsel 1968, 27; Hänsel 2000, 36–37), али насупрот томе стоји мишљење да припадају периоду $Br B_1/B_2$ (Hundt 1962, 51; Kemenczei 1991, 8–9; David 2002, 406–410; Sicherl 2004, 47). Оставе групе Хајдушамшон–Апа разликују се од остава Косидер по свом саставу (богато декорисано оружје), подручју распрострања и начину одлагања – изван насеља. Њихову појаву у Карпатском басену током прве фазе средњег бронзаног доба (BrB) В. Давид тумачи као раздобље између краја BrA и почетка фазе BrC_1 . На основу садржаја и стилске анализе орнамената, издвојени су елементи са тенденцијом старијег или млађег датовања. Док налазе оставе с локалитета Хајдушамшон, Апа, Орадеа и Вајска смешта у „Б-старије”, као пример „Б-млађе” издваја оставу Теглаш (David 2002, 210, 389, abb. 6/1). Примерак са обале Чика, иако у своје време цењено оружје, вероватно наслеђивано генерацијама, не може се поуздано повезати с ранијим или млађим раздобљем, без пропратних налаза.

Једно од кључних питања односи се на улогу мачева са југоистока Европе на развој северноевропских примерака. За производњу бронзаних предмета крајем раног и почетком средњег бронзаног доба у Карпатском басену и Подунављу кориштено је више од једног извора бабра (Pernicka et al. 2016). Анализе материјала упућују да се за производњу технички захтевних предмета (мачеви или штитници за руке) користио бакар из источних Алпа (Radivojević et al. 2018, fig. 7), као и да је инвентар остава Апа, односно Хајдушамшон произведен и похрањен као целина. С друге стране, закључено је да не постоји директна веза између избора метала и врсте предмета или симболичког значења, док типолошки и стилски корени предмета из ових остава несумњиво леже у Карпатском басену (David 2010).

Поред добро познатих и проучених остава и појединачних налаза у средњем Подунављу, типолошки сродни или слични мачеви документовани су од средње и западне Немачке до Скандинавије, нпр. два примерка из остава Небра (Hansen 2010; Meller 2013) или појединачни налази и остава Диструп (Dystrup) из Данске (Wincentz Rasmussen and Boas 2006, 87–108, fig. 13, 14).² Када је реч о мачевима типа Хајдушамшон–Апа, премда спадају у најбоље истражене предмете у археолошком и археометалуршком сми-

² Оставу чини 8 мачева који припадају групи Хајдушамшон–Апа и највероватније представљају локални производ (Wincentz Rasmussen and Boas 2006; Bunnefeld 2016).

слу, остаје неразјашњено питање њиховог односа са северним панданима. Археолози често претпостављају да се ради о увозу мачева из југоисточне Европе или њиховој локалној имитацији на северу Европе (нпр. Bader 1991, 51; Bunnefeld 2016, 50–51, 159–164; Nachmann 1957, 92–93, 98; Hundt 1978, 128–129; Lomborg 1959, 95–920; Vandkilde 1996, 224–225; Kemenczei 1991; Hänsel 1968; Hänsel 2000). Према мишљењу В. Давида, упитан је утицај налаза из круга Хајдушамшон–Апа на север Европе (David 2002, 392), јер постоји више западних облика (тип Вајска и њему слични примерци), а с друге стране, могли су се развити из бодежа раног бронзаног доба са пуноливеном дршком, без карпатских утицаја (David 2002, 369–371).

Контексти налаза, биографије предмета, последице употребе и намерне штете

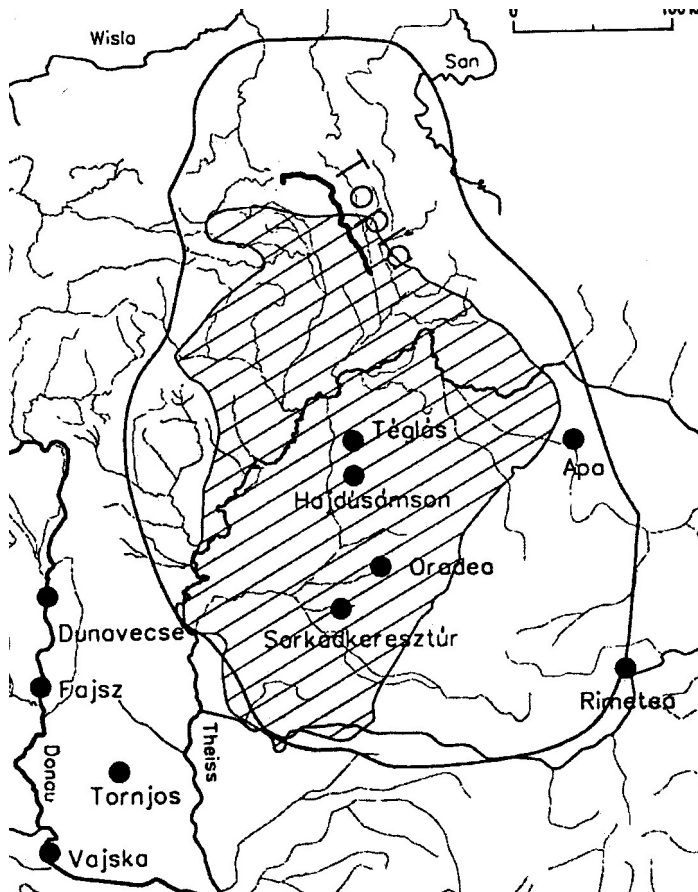
Према В. Давиду, депоновање церемонијалног оружја у основи асоцира на „вишу друштвену класу”, чији контакти превазилазе регију, почевши од Трансилваније до Баварске и од северозапада Балкана до балтичких држава (David 2002, 408). У позадини таквог „међусобно повезаног система”, који је брзо посредовао у преносу материјалног и нематеријалног импорта (мајстори/занатлије?), идеја о истовременом почетку производње мачева типа Апа у удаљеним регијама добија своју потврду (Bartík und Furmánek 2004; Berger et al. 2021).

Предмети групе Хајдушамшон–Апа у нордијској регији првенствено представљају појединачне налазе из мочвара са данских острва и из Шведске (Bunnefeld 2016, fig. 9; chart 1). Највећа чиста остава мачева (8 примерака) потиче из Диструпа на источном Јитланду, док су по два мача позната из оставе Небра и Розново (*Rosenfelde*), из сувог окружења (Bunnefeld 2016, Tab. 7, br. K19; K20; br. K21; K22).³ Четири мача се везују за гробне целине на полуотоку Јитијан и Фунен (Bunnefeld 2016, 39)⁴ док је из наведеног контекста са територије југоисточне Европе познат само један примерак – скелетни гроб Живаљи, са територије Хрватске (Harding 1995, 69, no. 229).

Са територије Карпатског басена већина њих чини део инвентара остава: Хајдушамшон (Kemenczei 1991, 8 Nr. 1), Апа (Bader 1991, 38, No. 25, Bader 1991, 39, Nr. 26), Орадеа (Bader 1991, 39, Nr. 27), Вајска (Harding 1995,

³ У остави Небра поред мачева пронађене су и секире, длета, штитници за руке и „Небески диск”, због чега ово није чиста остава мачева (Meller 2013).

⁴ Мач из Алт Зиркова (*Alt-Sührkov*) пронађен је заједно с две горње вилице, чеоном кости и две бедрене кости, у мочвари а у гробу из Раствдорфа (*Rastdorf*) налазио се и врх кремене стреле (Bunnefeld 2016, br. K1, br. A46, T. 8).

Сл. 7. Распрострањеност мачева типа Апа, Карпатски басен (Подунавље и Потисје), култура Отомани-Физешабоњ (по, Bartík und Furmányek 2004, Abb. 4)

Fig. 7. Distribution of Apa-type swords in the Carpathian Basin (valleys of the Danube and the Tisza), Otomani-Füzesabony culture (according to: Bartík und Furmányek 2004, Abb. 4)

70, Nr. 230), Риметеа (Bader 1991, 55–56, Nr. 30), Шаркадкерестур (Kemenczei 1991, 8, Nr. 2), Теглаш (Kemenczei 1991, 8 Nr. 3). Само два примерка имају ознаку *непознато налазиште*, и то из Мађарске (Kemenczei 1991, 8, Nr. 4) и Грчке, налаз из Пеле (Lomborg 1959, 82, Abb. 13; Hänsel 2000).

Као појединачни налаз из сувог окружења познат је мач из Румуније, Пјатра Шоимулуи (*Piatra Șoimului*) (Munteanu/Dumitroaia 2008/2009). Занимљиво је да чак четири примерка представљају појединачне налазе из река: Топла, Словачка (Bartík und Furmányek 2004, abb. 3; Novotná 2014, 20, Nr. 1), Фајс, Мађарска (Kovács 1994, 60, Abb. 5) и Обчина/Топчино (*Obcina/Torcino*) (Marta 2008, 45–49; David 2010, 445). Примерци из Доње Долине

са територије Босне (Bader 1991, 39; Harding 1995, 69, Nr. 228) и Мађарске из Дунавечеа (Kovács 1994, 52, Abb. 1; 53, Abb. 2) пронађени су непосредно уз реке (Сава, Дунав). Последњој групи можемо придружити и предметни мач, ако не директно као налаз из воде, онда из њеног блиског окружења, са обале реке Чик.

Готово сви мачеви типа Хајдушамшон–Апа и њихове имитације појединачни су налази из мочвара или део инвентара остава (Hansen 2010, Abb. 1). Ова запањујућа уједначеност контекста сугерише не само да су појединачни мачеви из Карпатског басена стигли у јужну Скандинавију и потакнули локалне имитације већ да се дуж овог правца комуникације проширила пракса да се мачеви користе као жртвени а не погребни предмети (Hansen 2010, 3).

У северозападној Трансилванији и североисточној Мађарској, мачеви типа Хајдушамшон–Апа или су појединачни налази или потичу из остава формираних према специфичном обрасцу који се састоји од мача (мачева) и секира а повремено се додаје и накит (Nebelsick 2013, 340, Abb. 1; Meller 2013). Како је показао С. Хансен (Hansen 2005, 221, 222, abb. 6; 2010, 80 f), иако је овај тип остава у североисточном Карпатском басену успоставио традицију која се може пратити до млађе фазе културе поља са урнама, тип остава Хајдушамшон–Апа нема старије локалне моделе (T. Soroceanu 2013; Nebelsick 2013, 340). За оставе типа Хајдушамшон–Апа карактеристичан је борилачки елемент који се у крајњој линији може схватити и као одраз променљивих друштвено-политичких констелација као време преоријентације и губитка традиционалних вредности те последично друштвених и војних сукоба (Nebelsick 2013, 348). Појединачни налази изван регија које су са пољопривредног гледишта повољне за насељавање, нпр. Топчина и Пјатра Шоимулуи, представљају типичан модел остава типа Хајдушамшон–Апа у смислу одражавања индивидуалних облика друштвене надмоћи, нпр. сукобе о правима приступа земљи и сировинама (Nebelsick 2013, 348). Сличне закључке о појединачним налазима са територије Мађарске из касног бронзаног доба даје Г. Сабо (Szabo 2019, 169).⁵

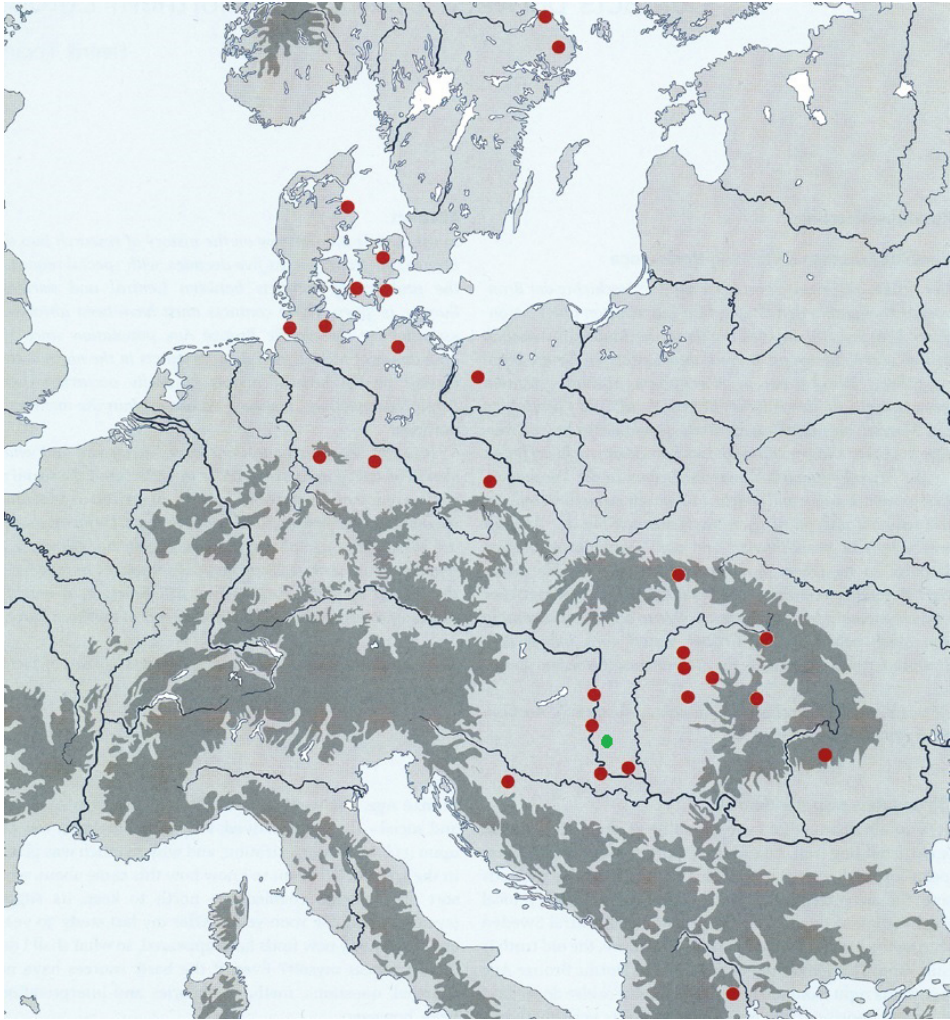
Током бронзаног доба специфични предмети попут мачева с временом на време уклањали су се из друштва и намерно одлагали у реке или на места која су некад била део воденог миљеа (Fontijn 2005; Fontijn 2012). Неке од највећих европских река богате су заветним налазима (нпр. York 2002) а њихов број као и број оних пронађених у мањим водотоцима битно

⁵ Подручја погодна за испашу постајала су све вреднија захваљујући порасту сточног фонда, који је осигуравао престиж, а водеће породице потврдиле су поседовање земље ритуалима депоновања предмета на значајним местима како за своју територију тако и за територију суседне заједнице.

се повећава. У Мађарској је више од четрдесет мачева из бронзаног доба, очуваних у целости, извађено из Дунава и Тисе, углавном у близини прелаза и газова (Szabo 2019, 169). На територији Хрватске, на пример, донедавно је био познат само један мач типа Сауребрун-Боиу (*Sauerbrunn-Boiu*) из реке (Vinski-Gasparini 1973, 179, Т. 6/13; Harding 1995, 23, Т. 5/26), број је увећан примерком из реке Чесме, југозападно од Бјеловара, а потом и из реке Драве (Šimek 2017, 35–52).⁶ Мачеви истог типа из Словеније потичу из реке Љубљанице (Pavlin 2007, 75–78).

Предмети из воде увек повлаче и питање о друштвено укореењеним ритуалима и церемонијама – сведоцима прекинутог живота престижног предмета (Fontijn 2002, 267, 273–281; Neumann 2009, 102–103). Традиција одлагања предмета на европском тлу од неолита (појединачно или у оставе) можда је започела као „неформална трансакција између живих и богова” (Bradley 1990, 202), међутим, доживела је трансформацију значења, слично трансформацијама које су се догађале у друштвеним, политичким и економским сферама током бронзаног доба (Bradley 1985). Археолошки докази подстичу истраживаче на детаљније анализирање контекста, врсте артефакта и материјала како би се идентификовала намера и значење одлагања предмета како у влажном тако и сувом окружењу (Needham 2001, 291). Т. Сорочану сматра да приликом испитивања односа између воде и предмета, похрањених у њој или у њеној околини, треба посебно обратити пажњу на: 1. изворе и бунаре; 2. ток реке; 3. подручје ушћа; 4. стајаћу воду (Sorocanu 1995, 31). Није битан само број предмета откривених у воденом окружењу или у непосредној близини него и начин њиховог одлагања (нпр. окомити положај предмета), који показује да се на обалама потока, река, језера или бара у кризним временима од непријатеља нису скривале драгоцености, већ вршила жртвовања и радње посвећене водама (Sorocanu 1995, 35). Граница између земље и воде је место сусрета два света, те би ритуал могао послужити за решавање аспеката ове дихотомије (York 2002, 90). Према ауторки, одлагање бронзе, боје сунца у реке, могло би бити симбол урањања сунца у воду, чин којим елементи који дају живот постају понуда боговима. Путовање воде кроз непрегледне пределе као и кретање сунца по небеском своду има свој ритам, који је променљив. Слично томе и метал путује и мења се: руда долази издалека, претвара се ватром и тајанственим магијским процесима у течност, а затим у ново чврсто стање. Ова веза оружја са елементом воде и сунца, према ауторки, можда је асоцијација моћи и ауторитета.

⁶ О налазима мачева из воденог окружења током касног бронзаног доба погледати детаљније: Gavranović und Sejfuli, 2017.

Сл. 8. Дистрибуција мачева типа Апа у Европи (по, Pernicka et al. 2016, fig. 27), зелено поље – мач са обале реке Чик

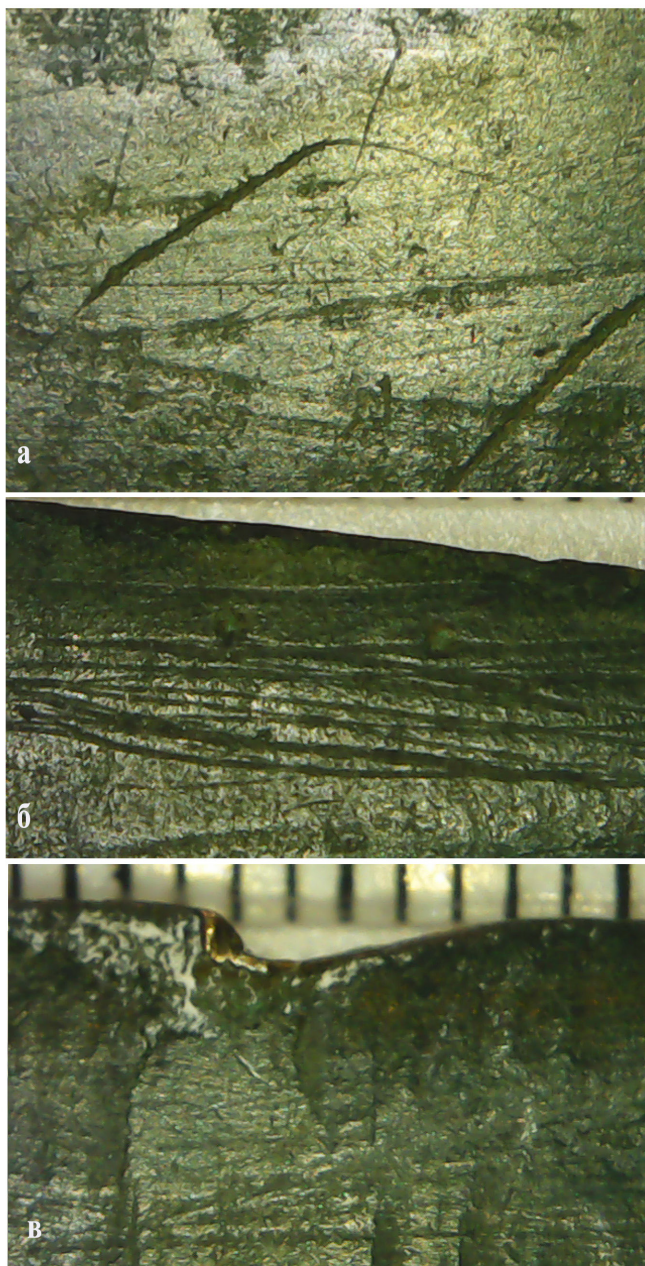
Fig. 8. Distribution of Apa-type swords in Europe (according to: Pernicka et al. 2016, fig. 27), green field – sword from the bank of the river Čik

Изглед, квалитет, начин израде и декорација упућују на то да је мач са обале Чика израђен првенствено као обредни предмет. Његова посебност и захтевна технолошка обрада уз fino урезани украс ставља световну функцију у други план, што не значи да се није могао користити и као оружје, али то вероватно није била његова примарна функција (Butler and Fontijn, 2007, 311–313; Fontijn 2012). Традиционалне студије, које су оружје

углавном разматрале у класном смислу, пречесто су занемаривале различите фазе кроз које су предмети пролазили. Биографија предмета омогућава одговоре на питања о значају предмета кроз процесе производње, употребе и одлагања (Piccolini and Kienlin 2018). Током свог животног века предмети су подвргнути трансформацијама и добијају различита значења, која зависе од околности повезаних у времену и простору. Акумулација значења током живота може се сматрати културном биографијом (Kopytoff 1986). Предмет је произведен, или „рођен”, укључен је у одређени скуп односа током свог живота и „умире” када више није укључен у те односе. Ако предмети акумулирају историју током времена, требало би бити могуће открити односе између људи и предмета разоткривањем историје тих предмета (Gosden and Marshall 1999, 169).

Степен оштећења и истрошености само је један од начина за разумевање биографије предмета јер, наиме, и контекст производње ствара биографије предмета које можда неће оставити тако очите трагове на њима. Анализа маркера из различитих фаза животног циклуса оружја пружа биографску перспективу друштвеног окружења у којем су такви маркери створени (Molloy 2018, 200). Пример за то су некавалитетно изливени мачеви похрањени у оставе (Harding 1995, 45, Т. 18/138; Gori 2014, 280; Jovanović 2010; Blečić Kavur et al. 2019), намерно сломљен и отупљен мач који је задржао физичке карактеристике, али више није био активно оружје (Blečić Kavur et al. 2020), поправљан и напакон одложен мач (Harding 1995, 34, no.73; Harding 2016), или мач из оставе Вајска који има истрошен украс на дршци али не и назнаке употребе на оштрици, поправљане заковице и на крају је савијен да би се окончао његов функционални живот (Harding 1995, no. 230; Molloy 2018).

Оштећење ивица оштрица на мачевима може да покаже да ли је оружје коришћено у борби, а указује и на потенцијалне начине употребе. К. Кристијансен је у својим радовима (Kristiansen 2002; Kristiansen 2005) истраживао однос између степена употребе мачева и друштвеног статуса. Главни закључак био је да су мачеви са језичком више оштећени од мачева са пуноливином дршком (Kristiansen 2002, 325) и из тога произилази претпоставка да су припадали професионалним ратницима, док су потоњи највероватније коришћени у церемонијалне сврхе. Међутим, Б. Молој сматра да је недостатак маркера који указују на борбу (Molloy 2018) резултат начина на који је мач коришћен јер њихово одсуство упућује на употребу која не оставља трагове на металу (меко ткиво, кост). Микроскопска анализа примерка са обале Чика показала је да оштрица мача нема оштећења која би указала на борбу

Сл. 9. Микроанализе оштрице мача са обале Чика: а. ударци; б. обрада оштрице; в. заобљена огреботина (фото: Анђелка Путица)

Fig. 9. Microanalysis of the edge of the sword from the bank of the river Čik: a. hits; б. processing of the edge; в. rounded scratch (photo: Anđelka Putica)

(удар оштрице о оштрицу), али су уочени трагови удараца (сл. 9а) и брушења (обрада оштрице) (сл. 9б). На једном делу забележено је оштећење (сл. 9в) у виду зобљене огреботине/окрзнућа, које може бити последица различитих узрока (Herman 2020, fig. 5), а таква врста оштећења уочена је и на мачевима са језичком касног бронзаног доба (Putica 2022, in press).

Микроскопске анализе нпр. мача из оставе Хајдушамшон показале су да мач представља лош одливак (видљиво посебно на дршци), што га чини неупотребљивим за прави ратни чин јер би највероватније био сло-мљен при првом ударцу (Dani et al. 2013, abra. 15/1). Ово запажање пак потврђује идеју да су мачеви овог типа – на коју упућује и богата декорација – предмети престижа и моћи (Dani et al. 2013, 30–47). С друге стране, на дршци мача из оставе Теглаш јасно су видљиви трагови настали приликом употребе (Dani et al. 2013, abra. 7); заправо, дршка мача изгледа као да је интензивно коришћена (уочен је траг поправке псеудозаковице). На дужу употребу указују оштећења ивице оштрице (ударац оштрице о оштрицу), као и несиметрично изоштравање оштрице (Dani et al. 2013, abra 15/2, 3). Готово идентична биографија потврђена је на мачу из оставе Вајска, с тим што изостају трагови употребе на оштрици. Након детаљне анализе мача из реке Топле уочене су озбиљне грешке у производњи у делу дршке (Bartík and Furmánek 2004, abb. 3а), што ауторе наводи на закључак да оружје није мајсторски производ, а не искључују могућност ни да је недовршено завршило у реци.

Оставе типа Хајдушамшон–Апа искључиво се састоје од богато украшених предмета: мачеви, бојне секире, штитници за руку (рукобрани), односно предмети који су наизглед били „пресвети” да би се претопили у „старо гвожђе” (David 1993, 79), међутим, на овим мачевима су уочене намерне радње извршене да би им се одузела примарна функција. Мач са обале реке Чик је поломљен на средини оштрице (Molloy, 2018, 204, fig. 10.10b), што је вероватно последица намерног савијања попут оног на примерку из Вајске, чија је оштрица савијена у облику латиничног слова U. Претпоставља се да је у оба случаја циљ било функционално уништавање оружја с обзиром на природу и интензитет нанете штете.

Сматра се да је оружје оштећено онда када се уоче поступци који га чине неупотребљивим (попут мача, као почетне функције). Намерно уништени мачеви одлагани су из два разлога: функционално уништавање – рециклирање, или „жртвено” уништавање, као понуда боговима (Needham 2001). Ти закључци се обично изводе на основу стања и контекста налаза. Утилитарно образложење за уситњавање предмета односи се на одвајање метала за пре-

тапање – поступак рециклирања (Bradley 1988, 253; Falkenstein 2011, 74–75 abb. 2; Needham 2001, 282–288). Супротно томе, намерна фрагментација металних предмета тумачи се као верска пракса – главни циљ чина усмерен је на уклањање предмета из сфере свакодневне употребе и њихово преношење у домен натприродног или божанског (Nebelsick 1997; 2000; Hansen 2016). Према Л. Небелсику (Nebelsick 2000), трансформацију и оштећивање артефакта треба тумачити као поступке мотивисане религиозним, а не практичним идејама, односно да су они ритуално „убијани”. Будући да се значења предмета стварају деловањем у друштвеном контексту, анализа тих контекста је кључна. Налази из воденог окружења (реке, језера, мочваре) асоцирају на ритуалне чинове, док се онима из сувог контекста приписује профани карактер (Fontijn 2002; Tarlea 2008; Dietrich 2014; Huth 2016). С друге стране, поједини аутори сматрају да једноставна разлика између влажних и сувих контекста није довољна за одређивање верских мотива као образложења за одлагање металних предмета, што је поткрепљено идентичним третманом остава мачева из влажног и сувог контекста, на ширем подручју Европе током касног бронзаног доба (Brandherm and Horn 2012, 124).

Мач са обале речице Чик, који је као и онај из оставе Вајска украшен на необичан начин – украс показује знање и вештину мајстора бронзаног доба – у једној фази, вероватно с престанком функције, оштећен је и трансформисан. Ова преобразба није извршена чисто из прагматичних разлога (рециклирање). Побуде су биле вероватно ритуалне а и само место „као вечно одмориште” – миље реке Чик, представља још један аргумент за намерно оштећивање. Понекад одређени третмани предмета пре одлагања немају практичну или логичну сврху, а то захтева разматрање више симболичких објашњења за такве оштећења (Nebelsick 2000; York 2002; Roberts and Ottaway 2003).

Дакле, одлагање велике количине богатстава (металних предмета) изведено је кроз кодификоване поступке који су укључивали различите сегменте друштва, тј. различите актере. Несумњиво, намерни поступци (у одређеним су случајевима мачеви не само сломљени, савијени, увијени, деформисани, изложени ватри) воде до чињенице да је за њихово стварање потребна техничка стручност и вештина. Сам чин фрагментације је укључивао: припрему и одређен степен вештине и знања (мајстор) јер су трагови оштећења осмишљене радње, затим потрошњу ресурса, прикупљање и одлагање предмета учињени са намером која произилази из одређеног друштвеног контекста (Knight 2019). Могуће је такође да је предмет пажљиво одабран за одлагање на основу изгубљеног идентитета, али постоји могућност да сам чин усит-

њавања и изобличења предмета може имплицирати да је идентитет предмета намерно деконструисан (Bradley 2013; Dietrich 2014; Molloy 2018). У својој студији металних предмета из реке Темзе, Џил Јорк подразумева намерно уништавање „вероватним” када је артефакт био: једном или више пута слоњен под правим углом према својој дужини, слоњен на начин који није у складу с његовом примарном употребом, савијен до тачке лома (увек мач), нагоре и можда уврнут, искривљен и стопљен с другим предметима (York 2002, 80). Предлаже се такође да деформацију мача с попречним завојем од 45° или више треба сматрати као намерну штету (Knight 2018; Jasanović 1994). Савијање се односи на било коју пластичну деформацију дуж предмета од очекиване равни (нпр. мач који више није раван у профилу) (Kingt 2019; Novák and Váczí 2012, fig. 4; Fontijn 2012).

Савијање оштрица у облику латиничног слова U, почев од мачева типа Хајдушамшон–Апа, среће се и на другим типовима из различитих контекста похране. Са територије Србије у ову групу се убраја намерно савијени, у потпуности очуван мач типа Боиу са локалитета Пауље хумка XI (Булатовић, Филиповић и Глигорић 2017, Abb. 43; Глигорић и Цанић-Тешановић 2010). Поред мача у спаљеном гробу налазио се комплет од три посуде а цео комплекс је датован у BrC-D. Из оставе 2. Пазмандфалу (*Pázmándfalu*) познат је примерак мача типа Ројтлинген (*Reutlingen*) (Szabó 2019, 64, 10 k^{ép})⁷. Претпоставља се да су ове три репрезентативне целине биле скривене у сложеној церемонији повезаној с погребним обредима (култом хероја). Мачеви у остави (у воденом окружењу) Пила дел Бранкон (*Pila del Brancón*), у Италији, били су савијени такође у облик слова U, слоњени, док су им врхови изгорели пре него што су одложени (Bietti Sestieri et al. 2013, Fig. 3, 4).

Деформација и степен деформације пре ломљења одређеног предмета зависе од металуршког састава, дебљине и тврдоће (Molloy 2011; Knight 2020). Предмети са већом количином бакра, због његове природе, пре ће се деформисати него слоњити. Претпоставља се да је био потребан одређени ниво вештина и знања, а то значи и велику улогу мајстора из бронзаног доба у процесу уништавања металних предмета (Bradley 2005, 163–164; Quilliec 2008, 73–74; Novák and Váczí 2012; Knight 2018, 2019; Piccolini and Kienlin 2018; Molloy 2018). Експерименти су показали да савијање предмета без пуцања захтева одређену вештину и свест о могућностима материјала те да је

⁷ Оставе су пронађене 2011. године на граници Пазмандфалуа (*Pázmándfalu*) у жупанији Ђер-Шопрон (*Győr-Sopron*). У оставама 1 и 2 налазе се наоружање и личне ствари једне особе, вероватно истакнутог војсковође. Остача 3 садржи оружје и личне ствари мање истакнутог ратника од оних претходних.

потребно вршити равномеран притисак како би се постигао завој у облику слова U, у супротном, мач би пукао ако би притисак био концентрисан само на једно место (Bietti Sestieri et al. 2013, 167–169; Knight 2018, Fig. 4.64; Knight 2019, Fig. 4.2, 4.3). Према томе успешно савијање се види на мачу из Вајске, док примерак са обале Чика представља највероватније неуспешан чин. Наведени поступци и радње тако стављају мајстора/занатлију у средиште не само рођења мача већ и његове коначне смрти (Quillies 2008).

Идентитет ратника

Технолошки развој током бронзаног доба допринео је и процвату специјализоване групе оружја. Мачеви, врхови копаља и оклопи направљени су и дизајнирани за напад или одбрану од потенцијалних противника. Као последица тога, ова група предмета се често користи као главни аргумент за реконструкцију специфичне војне опреме, промене ратне тактике (Harding 2000; 2006; 2007) али и идентитет ратника, како у смислу друштвеног (тј. ратничког друштва) тако и економског статуса (ратничка аристократија) (Vandkilde 2006). Бити ратник представља друштвени идентитет који се „индивидуално осећа и заједнички дели” (Vandkilde 2006, 396).

Жестоки Хомерови ратници који носе мачеве појављују се у многим популарним причама и донекле су лајтмотив ратоборне верзије историје (Vandkilde 2003), али су у супротности са тезом да су мачеви дуго времена били прилично непрактично оружје (Fontijn 2005, 146).

Попут осталих елемената материјалне културе, мачеви имају вишеструке функције и значења која су културно одређена и стога вишеструка, промењива и условљена контекстом (Hahn 2005, 122–128). Осим практичне функције као оружја непобитна је и њихова друштвена функција као статусних симбола, а њихово симболичко значење залази у сфере натприродних и борилачких вредности (Bunnefeld 2012; Fontijn 2005, 148). Похрана оружја, дакле, значи деконструкцију борилачког идентитета, ритуалним чином (Fontijn 2005, 148).

Укратко, мачеви типа Апа су можда најраније специјализовано оружје у нашој регији, али не указују на прелазак на учинковитију или интензивнију врсту ратовања. Пре би се рекло да представљају нарочиту, наизглед врло цењену, преданост борби изблиза, која је вероватно била вођена по одређеним правилима и кодексима (Fontijn 2005, 147; Molloy 2007, Molloy 2018). Експерименти с репликама ирских мачева сличне геометрије оштрице сугеришу да су ове кратке и лагане оштрице биле прикладне за лагано резање или рањавање (Molloy 2007; Molloy 2017).

Жртвовано оружје указује не толико на важност ратовања колико на средишњу улогу оружја у жртвовању јер према Д. Фонтину: Оружје је више од алата, оно представља параферналије борилачких идентитета (Fontijn 2005, 150). Похрана борилачких параферналија тада може имплицирати да се догодила деконструкција личног или групног идентитета у складу са археолошким доказима, који нас, на првом месту, обавештавају о „ритуалном уклањању” велике количине оружја. Тако и ратништво треба посматрати као привремен идентитет, резервисан само за посебне ситуације и контексте. Докази о оружју суочавају нас пре свега с његовим идеолошким и ритуалним димензијама, које чине почетну тачку за разумевање онога шта је оно заправо било: вишеструко поље праксе које се једнако односило на идеолошке вредности колико и на убијање људи (Fontijn 2005, 151).

Регионални положај мача са обале реке Чик (закључак)

Мачеве типа Апа користили су носиоци различитих култура од Скандинавије до Балкана, што се закључује на основу њихове широке распрострањености. На територији Мађарске Т. Кеменчеи их је повезао са комплексом културе Отомани-Физешабоњ (*Otomani-Füzesabony*) (сл. 7), мачеве типа Шимонторња (*Simontornya*) са културом Ваћа (*Vatya*), а мачеве типа Зајта (*Zajta*) са културом Сучу де Сус (*Suciu de Sus*) (Kemenczei 1991, 3). Међутим, увек је спорно питање културне класификације како појединачних налаза тако и налаза из река. Тако је Т. Ковач, мачеве с локалитета Дунавече и Фајс проценио као увоз из источног дела Карпатског басена (Kovács 1994, 64), док је примерак из реке Топле додељен носиоцима културног комплекса Отомани-Физешабоњ, са чијег подручја потиче и највећи број мачева типа Апа (Bartík und Fumánek 2004, abb. 6).

Н. Тасић мач из оставе Вајска приписује хоризонту Хајдушамшон–Апа а налаз у целини носиоцима културе гробних хумки (*Hügelgräberkultur*), док оставу везује прво за VrB_1 – B_2 период да би је касније проценио као нешто млађу, VrC (Tasić 1974, 219; Tasić 1983, 93). Д. Гарашанин за разлику од Н. Тасића оставу датује је у рану фазу ватинске групе (панчевачко-омољичку), те сматра да представља *terminus post quem* за појаву културе гробних хумки у Бачкој (Garašanin 1983, 542). Ј. Коледин разматрајући ову проблематику (Koledin 2006, 7–19) закључује да остава припада хоризонту Хајдушамшон–Апа а да савијена оштрица мача, сем што упућује на ритуални контекст, повезује оставу са културом гробних хумки. Насупрот томе ватинске некрополе не показују ратнички карактер будући да територија југозападне Бачке припада области западне варијанте ватинске културе.

Н. Тасић у својим радовима (Tasić 1974; Тасић 1983) истиче значај великих етничких и културних померања којима је захваћен простор од Чешке до Карпата, праћених и ширењем културе гробних хумки, што су заступали А. Можолич (Mozsolics 1952; Mozsolics 1957) и И. Бона (Bona 1958). Последице ових промена су се у великој мери осетиле на територији Војводине јер нестаје ватинска група и културе инкрустоване керамике, док у области Бачке и Баната долази до потпуне смене етничког елемента (Tasić, 1974, 234). Тасић, на крају закључује да налазишта у Војводини представљају последњу фазу и најјужнију тачку до које су стигли носиоци културе гробних хумки, време краја или после фазе BrV и манифестацију јужне или карпатске варијанте овог комплекса (Tasić 1974, 240; Тасић 1983, 90). Бачка страна у области Тисе по Тасићу је нарочито важна за проучавање културе гробних хумки јер је на том простору забележено највише налазишта, искључиво некропола (Tasić 1974, 235).

За период бронзаног доба везана је и проблематика одлагања предмета у влажном окружењу, односно у овом случају се поставља питање: зашто су тако вредни предмети попут мачева завршавали у рекама или њиховој околини? Верује се да су мачеви типа Апа са севера Европе пронађени у мочварама повезани са ритуалним праксама (Bunnefeld 2016). С друге стране, улогу мачева са пуноливеном дршком у светој сфери потврђује и остава Небра (Hansen 2010; Meller 2013). Оставе мачева могу се у већини случајева тумачити као обредне целине, које по свој прилици представљају неку врсту жртве, непосредно након битке (Kristiansen 2002, 329; Mörtz 2013).

Иzolовани налаз бронзаног мача типа Апа са обале Чика можда не доприноси спознаји разлога који су потакли одлагање луксузних артефаката у тло и водотоке, али представља један од најстаријих доказа о заветном депозиту металног оружја. Својим техничким и орнаменталним решењем надопуњује сазнања о мачевима типа Апа, те са примерком из Вајске учвршћује идеју о западном пореклу налаза из Бачке, дајући тако нови подстицај расправи о локализацији места настанка најстаријих мачева са пуноливеном дршком.

Захвалница: Захваљујем колегиници Неди Димовској, Градски музеј Суботица, на уступљеном материјалу, времену, помоћи, жељи и ентузијазму да се један овако вредан музејски предмет презентује стручној јавности. Захваљујем и колеги Рашку Рамаданском, Градски музеј Бечеј, на саветима и додатним информацијама.

БИБЛИОГРАФИЈА

Bader, T. 1991. *Die Schwerter in Rumänien*. Prähistorische Bronzefunde IV/8. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Bartík, J. und Furmánek, V. 2004. Schwert des Typs Apa aus der Ostslowakei. In *Einflüsse und Kontakte Alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Josef Vladoar zum 70. Geburtstag*. Ed J. Bátor, V. Furmánek, L. Veliačik, 255–272. Nitra: Communicationes Instituti Archaeologici et Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae VI.

Butler, J. J. and Fontijn, D. 2007. Spiraling from the Danube to the Meuse – the metal-hilted sword from Buggenum (Netherlands, Limburg). *Beyond Stonehenge. Essays on the Bronze Age in Honour of Colin Burgess*, pp. L. Burgess, F Topping, F Lynch, 302–315. Oxford: Oxbow Books.

Berger, D., Brüggemann G., Bunnefeld J.-H. and Pernicka E. 2021. Identifying mixtures of metals by multi-isotope analysis: Disentangling the relationships of the Early Bronze Age swords of the Apa–Hajdúsamson type and associated objects. *Archaeometry* 2021:1–31.

Bianco-Peroni, V. 1970. *Die Schwerter in Italien*. Prähistorische Bronzefunde IV/1. München: Beck.

Bietti Sestieri, A. M., L. Salzani, C. Giardino and G. Verly. 2013. Ritual Treatment of Weapons as a Correlate of Structural Change in the Italian Late Bronze Age Communities: The Bronze Hoard of Pila del Brancon (Nogara, Verona). *Rivista di Scienze Preistoriche* 63:155–69.

Bóna, I. 1958. Chronologie der Hortfunde vom Koszider Typus. *Acta Archaeologica Hungarica* 9: 211–243.

Blečić Kavur, M., W. Powell and A. Jašarević. 2019. Ostava iz Cvrtkovaca u kontekstu potencijala kasnobrončanodobnih ostava Bosne. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 45:103–124.

Blečić Kavur, M., B. Kavur and Starac R. 2020. Reflection of actions: The Late Bronze Age hoard from Moravička Sela, north-western Croatia /Ohlas činů: Depot z mladší doby bronzové z lokality Moraviška Sela, severozápadní Chorvatsko«. *Archeologické rozhledy* LXXII: 410–426.

Bradley, R. 1990. *The passage of arms: an archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.

Bradley, R. 2005. *Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe*. Abingdon: Routledge

Bradley, R. 2013. Hoards and the deposition of metalwork. *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*, ur. A. Harding and H. Fokkens, 121–139. Oxford: Oxford University Press.

Bradley, R. 2017. *A Geography of Offerings: Deposits of Valuables in the Landscapes of Ancient Europe*. Oxford: Oxbow

Brandherm, D. and Horn, C. 2012. Die Zwei in der Drei, oder: Ein Zwilling kommt selten allein. *Hunde Menschen Artefakte. Gedenkschrift für Gretel Gallay*, ur. B. Ramminger and H. Lasch, 99–141. Rahden: Marie Leidorf (Internationale Archäologie, Studia honoraria 32).

- Brüggmann, G., Berger, D., Frank, C., Maharens, J., Nessel, B., Pernicka, M.** 2017. Tin Isotope Fingerprints of Ore Deposits and Ancient Bronze. *The Tinworking Landscape of Dartmoor in a European Context*. Ed. Newman, P. Papers presented at a conference in Trevisstock, Devon, 6–11. May 2016, 103–114. Dartmoor.
- Булатовић, А., Филиповић, В. и Глигорић, Р.** 2017. Лозница: културна стратиграфија праисторијских локалитета у Јадру, Рађевини и Азбуковици. Археолошка грађа Србије 10. Београд: Археолошки институт.
- Bunnefeld, J. H.** 2016. Älterbronzezeitliche Vollgriffschwerter in Dänemark und Schleswig-Holstein Studien zu Form, Verzierung, Technik und Funktion. *Studien zur nordeuropäischen Bronzezeit* 3. Wachholtz: Murmann.
- Vachta, U.** 2008. Studien zu den bronzezeitlichen Hortfunden des oberen Theissgebietes. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 159, Bonn.
- Vandkilde, H.** 1996: From Stone to Bronze, the Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark. *Jutland Archaeological Society Publications* 32.
- Vandkilde, H.** 2003. Commemorative tales: archaeological responses to modern myth, politics, and war. *World Archaeology* 35: 126–44.
- Vandkilde, H.** 2006: Archaeology and War: Presentations of Warriors and Peasants in Archaeological Interpretations. У *Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives* ур. Т. Otto, Н. Thrane, Н. Vandkilde 57–73. Aarhus.
- Vinski Gasparini, K.** 1973. *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj / Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien*. Zadar: Filozofski fakultet u Zadru.
- Garašanin, D.** 1983. Pojava kulture grobnih humki u Bačkoj, 541–545, u: *Praistorija Jugoslovenskih zemalja IV*, ur. A. Benac. Sarajevo: Svjetlost i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Gavranović, M. and A. Sejfuli.** 2017. Neue Schwertfunde aus Bosnien – ein Beitrag zur Erforschung der bronzezeitlichen Bewaffnung im westlichen Balkan. *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja* 46:86–115.
- Глигорић, Р. и Цанић-Тешановић, Ј.** 2010. *Пауље некропола бронзаног и гвозденог доба код Лознице*. Лозница – Горњи Милановац: Музеј Јадра и Музеј рудничко-таковског краја.
- Goldmann, K.** 1981. Die mitteleuropäische Schwertentwicklung und die Chronologie der Altbronzezeit Europas. *Acta Praehist. Et Arch.* 11/12: 131–181.
- Gori, M.** 2014. Metal Hoards as Ritual Gift. Circulation, Collection and Alienation of Bronze Artefacts in Late Bronze Age Europe. *Gift giving and the “embedded” economy in the ancient world*: 269–288. Heidelberg: Winter.
- Gosden, C. and Marshall, Y.** 1999. *The Cultural Biography of Objects*. *World Archaeology* 31/ 2: 169–178
- Dani, J., Török, Zs., Csedreki L., Kertész Zs. and Szikszai, Z.** 2013. A hajdúsámsoni kincs PIXE vizsgálatának tanulságai. *Gesta* 12: 30–47.
- David, W.** 1993. Zur Ornamentik des alt- und mittelbronzezeitlichen „Hajdúsámson-Apa-Kreises“. Ed. Juraj Pavúk *Actes du XIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Bratislava, 1–7 sept. 1991, 78–86.

- David, W.** 2002. *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*. Bibliotheca Musei Apulensis XVIII, Alba Iulia.
- David, W.** 2010. Die Zeichen auf der Scheibe von Nebra und das altbronzezeitliche Symbolgut des Mitteldonau-Karpatenraumes. Ур. H. Meller, F. Bertemes. *Der Griff nach den Sternen: Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen*. Internationales Symposium Halle (Saale) 16–21. Oktober 2005, 439–486. Halle: Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte.
- Dietrich, O.** 2014. Learning from ‘Scrap’ about Late Bronze Age Hoarding Practices: A Biographical Approach to Individual Acts of Dedication in Large Metal Hoards of the Carpathian Basin. *European Journal of Archaeology* 17 (3): 468–486.
- Zoltai, L.** 1908. A hajdúsámsoni bronzkincs. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* II:127–133
- Јацановић, Д.** 1994. Метални налази у српском Подунављу на преласку бронзаног у гвоздено доба, *Културе гвозденог доба у југословенском Подунављу*, ур. Никола Ташић, 51–61. Београд: Балканолошки институт Српске академије наука и уметности.
- York, J.** 2002. The Life Cycle of Bronze Age Metalwork from the Thames. *Oxford Journal of Archaeology* 21: 77–92.
- Kemenzei, T.** 1991. *Die Schwerter in Ungarn II (Vollgriffschwerter)*. Prähistorische Bronzefunde IV/9. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Kilian-Dirlmeier, I.** 1993. *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien. Prähistorische Bronzefunde IV/12*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag
- Knight, M. G.** 2018. The Intentional Destruction and Deposition of Bronze Age Metalwork in South West England (Volume 1 of 3) PhD thesis.
- Knight, M. G.** 2019. Going To Pieces. Investigating the Deliberate Destruction of Late Bronze Age Swords and Spearheads. *Proceedings of the Prehistoric Society* 138: 251–72.
- Knight, M.** 2021. There’s Method in the Fragments: A Damage Ranking System for Bronze Age Metalwork. *European Journal of Archaeology* 24(1):48–67.
- Koledin, J.** 2006. „Ostava iz Vajske”, *Rad Muzeja Vojvodine* 47–48:7–19.
- Kopytoff, I.** 1986. ‘The cultural biography of things: commodities as process’, in Appadurai, A. (ed.) *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. 64–91. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kovács, T.** 1994. Zwei Vollgriffschwerter von Hajdúsámson-Apa-Typ aus dem Donau-Theiss-Zwischenstromland, *Folia Archaeologica* 43: 51–65.
- Kristiansen, K.** 1999. Understanding Bronze Age weapon hoards: Observations from the Zalkod and Vaja hoards, Northeastern Hungary. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 41: 101–107.
- Kristiansen, K.** 2002. ‘The tale of the sword – swords and swordfighters in Bronze Age Europe’, *Oxford Journal of Archaeology* 21(4), 319–32.
- Lomborg, E.** 1959: Donauländische Kulturbeziehungen und die relative Chronologie der frühen nordischen Bronzezeit. *Acta Archaeologica* 30: 51–146.
- Marta, L.** 2008. Spada de la Obcina/Topcino (Maramureşul din dreapta Tisei). *Familia română* 9, 2–3 (29–30): 45–49.

- Meller, H.** 2013. Der Hortfund von Nebra im Spiegel frühbronzezeitlicher Deponierungssitten, ур. H. Meller, F. Bertemes, H.-R. Bork und R. Risch, 1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs, 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale), 493–526. Halle (Saale): Landesmuseum für Vorgeschichte
- Molloy, B.** 2007. What's the bloody point? Fighting with Irish bronze age weapons. In *The cutting edge: Studies in ancient and medieval combat*. Ур. B. Molloy, 90–111. Stroud: Tempus
- Molloy, B.** 2011. Use-wear Analysis and Use-patterns of Bronze Age Sword. У *Bronze Age Warfare: Manufacture and Use of Weaponry*. Ур. M. Uckelmann and M. Mödlinger, 67–84. (British Archaeological Reports International Series 2255). Oxford: Archaeopress.
- Molloy, B.** 2017. Hunting Warriors: The Transformation of Weapons, Combat Practices and Society during the Bronze Age in Ireland. *European Journal of Archaeology* 20: 280–316.
- Molloy, B.** 2018. Conflict at Europe's crossroads: Analysing the social life of metal weaponry in the Bronze Age Balkans. *Prehistoric Warfare and Violence: Quantitative and Qualitative Approaches. Quantitative Methods in the Humanities and Social Sciences*, ур. Andrea Dolfini, Rachel Crellin, Christian Horn in Marion Uckelmann, 199–224. Springer International Publishing.
- Mörtz, T.** 2013. Zerteiltes Leid. Anmerkungen zur Deutung mutwilliger Beschädigungen von Metalldeponierungen der späten Bronzezeit. *Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 34: 55–66.
- Mozsolics, A.** 1952 Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahre 1948. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2: 35–69.
- Mozsolics, A.** 1957 Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8:119–156.
- Mozsolics, A.** 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mozsolics, A.** 1984. Rekonstruktion des Depots von Hajdúböszörmény. *Prähistorische Zeitschrift* 59: 81–93.
- Metzner-Nebelsick C.** 2013. Gedanken zur Frage des kulturellen Wandels in der Zeit um 1600 v. Chr. in Nordwest-Rumänien und Nordost-Ungarn. ур. H. Meller, F. Bertemes, H.-R. Bork und R. Risch, *1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs*, 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale), 327–354. Halle (Saale): Landesmuseum für Vorgeschichte.
- Munteanu, R. and Dumitroaia, G.** 2008/2009. Spada de bronz de la Pietra Șoimului. *Memoria Antiquitatis* 25-26:323–328.
- Nebelsick, L.** 1997. Auf Biegen und Brechen. Ekstatische Elemente bronzezeitlicher Materialopfer – Ein Deutungsversuch, у *Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas*, ур. A. Hänsel and B. Hänsel, 35–41. Berlin: Staatliche Museen und Freie Universität.
- Nebelsick, L.** 2000. Ritual Violence in Late Bronze Age Hoards. *Metals Make the World Go Round, The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe*. Ed. Ch. Pare, 160–175. Proceedings of a Conference Held at the University of Birmingham in June 1997. Oxford: Oxbow Books.

- Needham, S. P.** 2001. When expediency broaches ritual intention: The flow of metal between systemic and buried domains. *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 7(2):275–298.
- Neumann, D.** 2009. Bemerkungen zu den Schwertern der Typenfamilie Sauerbrunn-Boiu-Keszthely. *Y Alpen, Kult und Eisenzeit. Festschrift für Amei Lang zum 65. Geburtstag*, pp. J. M. Bagley, Ch. Eggl, D. Neumann, M. Scheffzik, 97–114. Internationale Achäologie: Studia honoraria Bd. 30. Rahden/Westf.
- Novotná, M.** 2014. *Die Vollgriffschwerter in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde IV/ 18. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Novák, M. and Váczi, G.** 2012. Késő bronzkori fegyverlelet a Bakonyból – Megjegyzések az urnamezős művelődés fegyverdeponálási szokásaihoz / A Late Bronze Age weapon find from the Bakony region, Hungary – Notes on the weapon deposition practices of the Urnfield culture. *Ősrégészeti Levelek* 12 (2010): 94–114.
- Oždin, D.** 2004. Chemische Zusammensetzung des Schwertes des Typs Apa aus dem Topla-Fluss in der Ostslowakei. In: J. Bártoša, V. Furmánek, L. Veliačik (Eds.), *Einflüsse und Kontakte Alt europäischer Kulturen. Festschrift für Josef Vlášek zum 70. Geburtstag*. Communicationes Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae VI, Nitra 2004, 273–278.
- Pavlin, P.** 2006. Srednjebronastodobni levoročni jezičastoročajni srpi in meč iz Ljubljane. *Arheološki Vestnik* 57: 69–94.
- Pernicka, E.** 2013. Analyses of Early Bronze Age metal objects from the Museum in Debrecen, Hungary. *Gesta* XII: 48–55.
- Pernicka, E., Nessel, B., Mehofer, M.** 2016. Lead Isotope Analyses of Metal Objects from the Apa Hoard and Other Early and Middle Bronze Age Items from Romania. *Archaeologica Austriaca* 100: 57–86.
- Piccolini, T. and T. L. Kienlin.** 2018. The Hero's Sword: On Local Appropriation and Social 'Institutions. *Y Bronze Age Connectivity in the Carpathian Basin*. Eds. B. Rezi and R. Németh, 305–316. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 13–15 October 2016. Târgu Mureş: Mega.
- Popescu, D.** 1941. Dépôt de Bronzes de Apa (nord-ouest de la Transsylvanie), *Dacia* 7–8/1937–1940:119–125.
- Quilliec, B.** 2008. Use, Wear and Damage: Treatment of Bronze Swords Before Deposition. *Hoard from the Neolithic to the Metals Ages in Europe: Technical and Codified Practices*. Eds. C. Hamon and B. Quilliec, 67–78. Annual Meeting of the EAA, 2005, Cork, Ireland (British Archaeological Reports International Series 1758). Oxford: Archaeopress.
- Radivojević, M., Roberts, B. W., Pernicka E., Stos-Gale, M., Martínón-Torres, M., Rehren, T., Bray, P., Brandherm, D., Ling, J., Mei, J., Vandkilde, H., Kristiansen, K., Shennan, S. J., Broodbank, C.** 2018. The Provenance, Use, and Circulation of Metals in the European Bronze Age: The State of Debate. *Journal of Archaeological Research*.
- Roberts, B. W. and B. S. Ottaway.** 2003. The Use and Significance of Socketed Axes During the Late Bronze Age. *European Journal of Archaeology* 6:119–40.

- Szabó, G.** 2019. Bronze Age Treasures in Hungary. The Quest for Buried Weapons, Tools and Jewellery. *Hereditas Archaeologica Hungariae* 3. Budapest: Archaeolingua.
- Szabó, G. V.** 2019. Die goldene Beinschiene, das Panzerdepot und das Schwertpaar. Neue Narrative zur Ideologie der spätbronzezeitlichen Kriegerelite in Ungarn. *Materialisierung von Konflikten/Materialisation of Conflicts*. Ed. Svend Hansen und Rüdiger Krause. Beiträge der Dritten Internationalen LOEWE-Konferenz vom 24. bis 27. September 2018 in Fulda, 163–189. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie Band 346, Bonn: Rudolf Habelt.
- Sicherl, B.** 2004. Studien zur mittelbronzezeitlichen Bewaffnung in Tschechien, dem nördlichen Niederösterreich und der südwestlichen Slowakei. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 107, Bonn.
- Soroceanu, T.** 1995. Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen - Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten, u: Bronzefunde aus Rumänien, *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 10.
- Soroceanu, T.** 2012. Die Kupfer- und Bronzedepts der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien / Depozitele de obiecte din cupru și bronz din Romania: Epoca timpurie și mijlocie a Bronzului. *Archaeologia Romanica* 5, Cluj – Napoca.
- Tasić, N.** 1974. Bronzane Doba u: *Praistorija Vojvodine*, ur. B. Brukner, N. Tasić i B. Jovanović, 185–256. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije.
- Тасић, Н.** 1983. *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скима*. Нови Сад – Београд: Матица Српска и Балканолошки институт САНУ.
- Torbrügge, W.** 1970/71. Vor- und frühgeschichtliche Flußfunde. Zur Ordnung und Bestimmung einer Denkmälergruppe. *Berichte der Römisch Germanischen Kommission* 50–51:1–146.
- Falkenstein, F.** 2011. Zu Struktur und Deutung ältererurnfelderzeitlicher Hortfunde im nordalpinen Raum. *Bronzen im Spannungsfeld zwischen praktischer Nutzung und symbolischer Bedeutung*, ur. Ute Luise Dietz in Albrecht Jockenhövel Beiträge zum internationalen Kolloquium am 9. und 10. Oktober 2008 in Münster, 71–105. Stuttgart: Franz Steiner.
- Fontijn, D.** 2002. Sacrificial landscapes. Cultural biographies of person, objects and natural places in the Bronze Age of Southern Netherlands, c. 2300–600 BC. *Analecta Praehistorica Leidensia* 33/34. Leiden: University of Leiden.
- Fontijn, D.** 2005. Giving up the weapons. *Warfare, Violence and Slavery in Prehistory*. Eds. Mike Parker Pearson and I. J. N. Thorpe, Proceedings of a Prehistoric Society conference at Sheffield University, 145–154, BAR International Series 1374.
- Fontijn, D., Theunissen L., van Os B. and Amkreutz L.** 2012. Decorated and ‘Killed’? The Bronze Sword of Werkhoven. *Analecta Praehistorica Leidensia* 43/44: *The End of our Fifth Decade*, ur. Corrie Bakels in Hans Kamermans, 205–13. Leiden: Leiden University.
- Fontijn, D.** 2013. “Epilogue: cultural biographies and itineraries of things: second thoughts”. Mobility, meaning and the transformations of things: shifting contexts of material culture through time and space, ur. Hans Peter Hahn in Hadas Weiss, 183–195. Oxford: Oxbow Books.

- Harding, A.** 1995. *Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien*. Prähistorische Bronzefunde IV/14. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Harding, A.** 2000. *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harding, A.** 2007. *Warriors and Weapons in Bronze Age Europe*. Budapest: Archaeolingua Series Minor.
- Hansen, S.** 2010. Der Hort von Nebra: Seine Ausstattung. In: H. Meller, F. Bertemes (Eds.), *Der Griff nach den Sternen: Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen*. Internationales Symposium Halle (Saale) 16–21. Oktober 2005. Tagungen des Landes museums für Vorgeschichte Halle 5, Halle 2010, 77–89.
- Hänsel, B.** 1968. Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräumens 7–8, Bonn.
- Hachmann, R.** 1957. Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen. *Atlas der Urgeschichte, Beiheft 6*, Hamburg.
- Hachmann, R.** 1988. Studien zum Hortfund von Gau Bickelheim. *Slovenská archeológia* 36: 55–75.
- Hänsel, B.** 1997. Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas – eine Einführung. *Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas*, ur. Bernhard Hänsel in Alix Hänsel, 11–22. Ausstellung der Freien Universität Berlin in Verbindung mit dem Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz. Berlin: Museum für Vor und Frühgeschichte.
- Hänsel, C.** 2000. Frühe Bronzeschwerter zwischen dem Karpatenbecken und dem Werra-Tal. In: *Studia Antiqua. Festschrift für Niels Bantelmann zum 60. Geburtstag*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 63, Bonn 2000, 31–39.
- Hermann, R., A. Dolfini, R. Crellin, Q. Wang and M. Uckemann.** 2020. Bronze Age Swordsmanship: New Insights from Experiments and Wear Analysis. University of Leicester. *Journal of Archaeological Method and Theory* 27: 1040–1083.
- Holste, F.** 1953. Die bronzezeitlichen Vollgriffschwerter Bayerns. *Münchner Beiträge zur Vor und Frühgeschichte* 4, Munich.
- Holste, F.** 1962. *Zur Chronologie der Südosteuropäischen Hortfunde der Urnenfelderzeit*. Marburg / Lahn: Verlag Marburg.
- Hundt, H.-J.** 1962: Zu einigen westeuropäischen Vollgriffschwertern. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 9:20–57.
- Hundt, G. J.** 1978. Die Rohstoffquellen des europäischen Nordens und ihr Einfluss auf die Entwicklung des nordischen Stils. *Bonner Jahrbuch* 178: 125–162.
- Huth, C.** 2016. Bronzezeitliche Waffendeponierungen – Überlegungen zur Ordnung und Bestimmung einer Denkmälergruppe. *Waffen für die Götter. Waffenweihungen in Archäologie und Geschichte*. Ed. M. Egg, A. Naso, R. Rollinger. Akten der internationalen Tagung am Institut für Archäologischer Leopold-Franzens-Universität, Innsbruck, 6–8. März 2013, 27–46. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Tagungen Band 28. Mainz: Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

- Chapman, J.** 2000. *Fragmentation in Archaeology: People, places and broken objects in the prehistory of South Eastern Europe*. London: Routledge.
- Šimek, M.** 2017. The Drava River Sword/Meč z řeky Drávy. *Studia Archaeologica Brunensia* 22 / 2: 35–51.
- Willroth K. H.** 1985. Die Hortfunde der älteren Bronzezeit in Südschweden und auf den dänischen Inseln. *Offa-Bücher* 55 (Neumünster 1985).
- Wincentz Rasmussen, L. and Boas, N. A.** 2006: The Dystrup Swords: A Hoard with Eight Short Swords from the Early Bronze Age. *Journal of Danish Archaeology* 14:87–108.
- Wüstemann, H.** 2004. Die Schwerter in Ostdeutschland. *Prähistorische Bronzefunde* IV/15. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Quilliec, B.** 2008. Use, Wear and Damage: Treatment of Bronze Swords Before Deposition. *Hoardings from the Neolithic to the Metals Ages in Europe: Technical and Codified Practices*. Ed. C. Hamon and B. Quilliec. Annual Meeting of the EAA, 2005, Cork, Ireland, 67–78. (British Archaeological Reports International Series 1758).Oxford: Archaeopress.
- Quillfeldt, I.** 1995. Die Vollgriffschwerter in Süddeutschland. *Prähistorische Bronzefunde* 4 711. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Andelka Putica

Town Museum of Sombor

APA-TYPE SWORD FROM THE PREHISTORIC COLLECTION OF THE CITY MUSEUM OF SUBOTICA

Keywords: *bronze sword, Hajdúsámson-Apa type,
biography of the object, intentional damage*

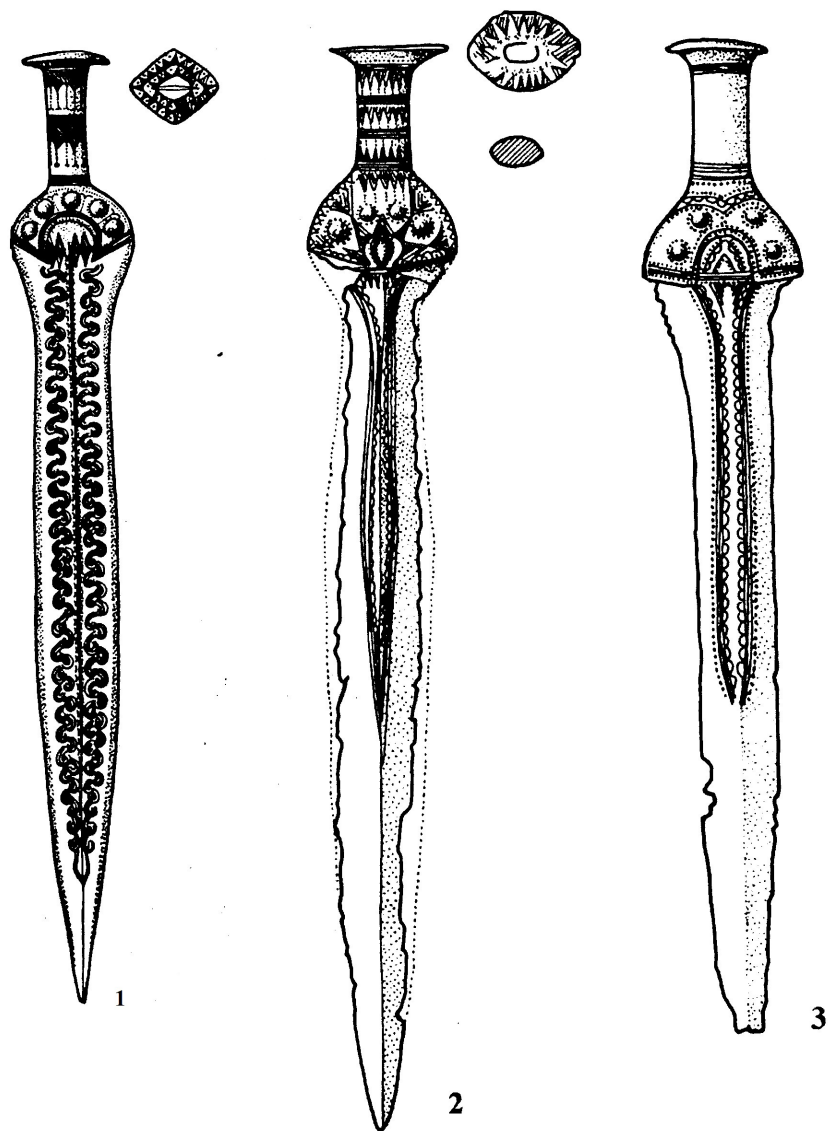
Due to its shape and rich ornamentation, this example from the banks of the river Čik is one of the oldest full-hilted swords within our area, which are recognisable by their characteristic attributes in the form of combinations of names – such as Hajdúsámson and Apa.

As a gift, the bronze sword became a part of the prehistoric collection of the City Museum in Subotica in 1975 (inv. No. 5282). The weapon was received in two fragments, broken in the middle of the blade (Fig. 1). The sword was accidentally found while a pit was being dug along the bank of the river Čik. Since the potential of this material is limited, and the archaeological context is completely missing and cannot be reconstructed, the paper focused primarily on typological and chronological assessments, biography of the object and treatment of weapons before deposition. Since the sword is a random find, dating is possible only on the basis of typological characteristics.

The sword from the bank of the river Čik certainly belongs to the Vajska type, which is more of a Carpathian model than a Hajdúsámson and Apa type. Two examples from the territory of Vojvodina show a specific workmanship. The execution of ornamentation is simplified in comparison with the general pattern of the mentioned type. Regardless of minor differences, the examples from Vajska and Subotica represent the most convincing analogy to each other in terms of both technical and ornamental solutions.

The isolated find of the bronze sword of the Apa type from the bank of the river Čik may not contribute to the understanding of the reasons that prompted the disposal of luxury artefacts in a dry and wet context, but it is one of the oldest evidences of a votive deposit of metal weapons. With its technical and ornamental solution, it complements the knowledge about swords of the Apa type, and with the example from Vajska, it strengthens the idea of the western origin of the finds from Bačka, thus giving a new impetus to the debate on the localisation of the place of origin of the oldest full-hilted swords.

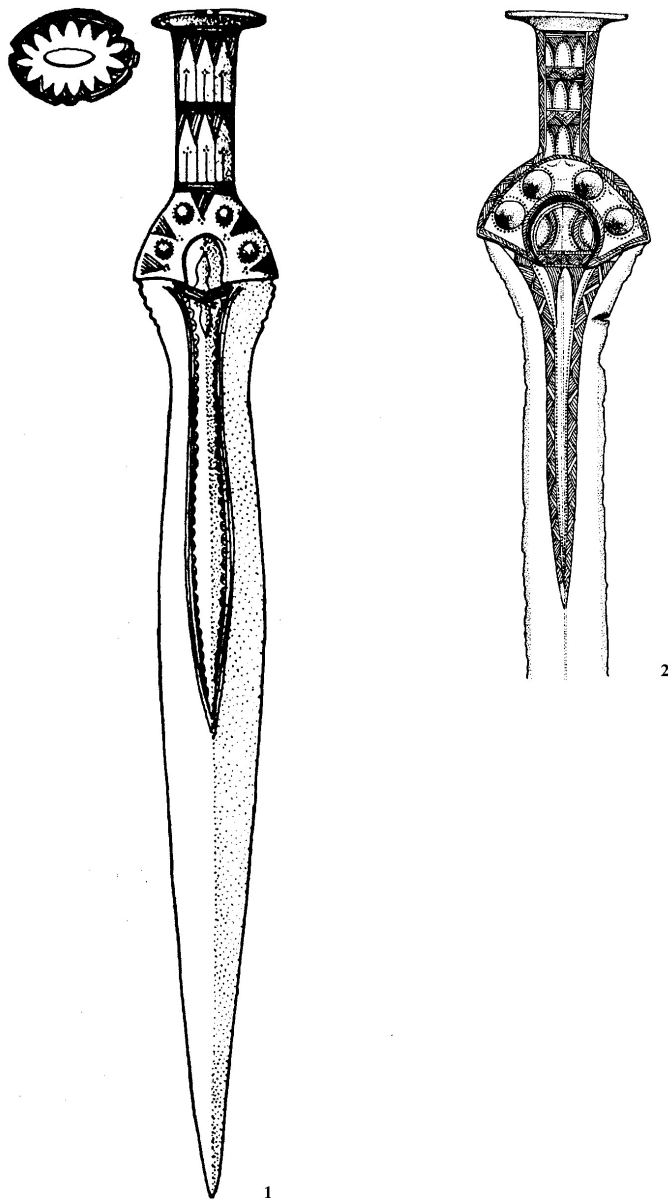
Т. I

Т. I Мачеви Хајдушамшон–Апа типа (Hajdúsámson–Apa): 1. Хајдушамшон (Hajdúsámson), 2. Апа (Apa), 3. Орадеа (Oradea) (по, Kovács 1994, Abb.3,4)

Pl. I Swords of the Hajdúsámson–Apa type: 1. Hajdúsámson, 2. Apa, 3. Oradea (according to: Kovács 1994, Abb. 3,4)

Т. II

Т. II Мачеви Хајдушамшон–Апа типа: 1. Теглаш (Téglás), 2. Дунавече (Dunavecse)
(по, Kovács 1994, Abb. 2, 3)

Pl. II Swords of the Hajdúsámson–Apa type: 1. Téglás, 2. Dunavecse
(according to: Kovács 1994, Abb. 2, 3)